

Леся Матвеева

**ЮЛІАН КУЛАКОВСЬКИЙ: СЮЖЕТИ З КЛАСИЧНОГО СВІТУ
(80-ті роки XIX ст.)**

Класична історія і філологія завжди приваблювали професора Університету Св. Володимира Ю.А.Кулаковського, тому важливо у його творчому житті виділити ті періоди, коли учений обрав свою долю у виборі професії. Власне, з класичної історії та філології почалася його наукова творчість.

Формування Юліана Кулаковського як класичного історика та філолога пройшло кілька етапів. Почалося досить рано, ще в гімназичні роки, і, як це часто відбувається, було пов'язане з іменем улюбленого талановитого вчителя історії Віленської гімназії, де навчався юнак, В. Г. Васильєвського, в майбутньому – відомого ученого-візантініста. Сучасник Ю. Кулаковського Б. Варнеке писав: "Поступив в число воспитанников Виленской гимназии, Кулаковский имел высокое счастье найти среди учителей знаменитого впоследствии византиниста В.Г.Васильевского. Если принять во внимание особенную силу впечатлений именно в юном возрасте, то влияние обаятельной личности знаменитого историка, производившего чарующее впечатление на всех с ним соприкасавшихся даже в последние годы жизни..., то его влияние на молодого впечатлительного гимназиста не подлежит никакому сомнению, и если впоследствии Юлиан Андреевич сам занял почетное место среди отечественных исследователей Византии, то преемственная связь его работ с трудами В. Г. Васильевского в этом направлении становится более чем правдоподобной" [Варнеке 1907, 15].

Вчитель дав Юліану не тільки широкі знання в галузі давньої історії, але й настанову: в майбутньому продовжувати вчитись у відомих вчених. Справа у тому, що В.Г.Васильєвський декілька років перебував у Німеччині, де працював над давньою історією Риму. На початку 60-х років XIX ст. в Берліні він слухав лекції німецького історика Теодора Моммзена, найбільш відомого спеціаліста римської історії, та Йоганна Дройзена, наукові інтереси якого зосереджувалися на питаннях історії еллінізму. Йоганн Дройзен перший написав “Историю эллинизма”, увів у науковий обіг термін “еллінізм”, розуміючи під цим процес “розповсюдження державності й освіченості” серед східних народів. В. Г. Васильєвський передав своєму учневі багато чого, успадкованого від власних учителів, а це врешті-решт і визначило долю Ю. Кулаковського у виборі професії.

З Віленської гімназії Юліану як талановитому учневі була надана стипендія, а у 1871 р., після закінчення шостого класу, його перевели стипендіатом щойно заснованого у Москві Імператорського Ліцея Цесаревича Ніколая – зразкового на той час учбового закладу. І тут Юліану поталанило: серед його наставників перше місце займав П. М. Леонтьєв, який поглибив і розширив початки наукової підготовки В. Г. Васильєвського.

Закінчивши у 1873 р. лицей із золотою медаллю, Ю. Кулаковський навчався на університетським відділенні цього ж закладу, що згодом сприяло продовженню навчання в Московському університеті, де теж викладав П.М.Леонтьєв.

Зустріч учня і вчителя – чудового знавця античного світу, який один з небагатьох учених XIX ст. вперше звернув серйозну увагу на вивчення залишків класичної старовини на Півдні, виявилася доленосною. Їх захопленням читалися роботи П.М.Леонтьєва у збірнику “ПроPILEI”, редактором якого він був. Уже в першому випуску згаданого часопису П.М.Леонтьєв опублікував статтю “Обзор исследований о классических древностях северного берега Черного моря”, а в четвертому – “Разыскания на месте древнего Танаиса и его окрестностей”. Водночас П.М.Леонтьєв приділяв значну увагу дослідженню класичної філології та археології. Вплив П.М.Леонтьєва на Ю.Кулаковського і безпосереднє продовження діяльності учня Б.Варнеке цілком слушно бачить у виявленні зацікавленості Юліана Андрійовича до вивчення долі грецьких колоній на півдні країни, відзначаючи “его исключительное мастерство в области популяризации научных данных, его склонность вводить в свои штудии помимо чисто филологического материала, также и факты археологии...” [Варнеке 1907, 16].

П.М.Леонтьєв у своїх лекціях особливо охоче звертався до праць римського історика Таціта. Ю.Кулаковський, як можна буде бачити з поданого нижче матеріалу, де йтиметься про його викладацьку діяльність, часто поряд з іншими давніми істориками звертався також до Таціта.

В університеті на третьому семестрі Ю.Кулаковського за твір “Миф об Оресте по памятникам античного искусства” було нагороджено срібною медаллю, у вересні 1876 р. за відмінні успіхи затверджено у званні кандидата відділення класичної філології. Юліан Андрійович почав викладати латинсь-

ку мову і готуватися до професорського звання. А далі, як свого часу згаданого вчителя В.Васильєвського, доля звела його з німецьким ученим Теодором Моммзеном. У грудні 1877 р. Ю.Кулаковському було надане відрядження до Німеччини, де він з січня 1878 р. до осені 1880 р. працював у найбільших європейського рівня центрах історико-філологічної науки. Особливо запам'янулися лекції й наукові семінари Т.Моммзена. Юліан Андрійович називав його "всесветно знаменитым", "великим и властным царем науки", "выступавшим во всех своих многочисленных трудах в царственном ореоле абсолютного знания, дивного владения материалом, гениальной памяти, поразительного дара комбинации, орлиной остроты и свежести мысли, ясности и силы слова" [Кулаковский 1904, 1].

Вплив Т.Моммзена на формування Ю.Кулаковського як класичного історика та водночас і філолога такий значний, що доречно згадати не тільки про головні напрями його наукової діяльності, але й про методологічні критерії вчителя. Юліан Андрійович, по суті, продовжив дослідження, які започаткував Т.Моммзен. Як зазначав Ю.Кулаковский, Т.Моммзен нерозривними узами пов'язав своє ім'я з Римом, "и та вечность Рима, в которую верили римляне, когда влагали эту веру в легенды, когда говорили о ней устами своих поэтов и гордыми словами историков, даже в ту пору, когда настоящее было омрачено готской грозой, а в грядущем уже виднелись тучи гуннского нашествия, та вечность, не посрамившая веры древних, будет уделом и для имени Моммзена..." [Кулаковский 1904, 2].

Методологія досліджень Т.Моммзена визначилася вже в перших його роботах: історію Риму він відтворює виключно за новими джерелами, які насамперед складає епіграфіка. Для Т.Моммзена це був своєрідний "кам'яний архів", з якого історик безмежно черпав документальний матеріал римської історії. Живі й безпосередні джерела знань про давній світ давали багаті свідчення з державного, релігійного та військового життя, проливали світло на зовнішньополітичну історію давнього Риму, його внутрішній стан і організацію, право, фінанси, економічні відносини, чисельність населення, побут і мораль, мову. Нові факти з епіграфічних текстів доповнювали свідчення давніх авторів.

Впродовж усього життя у вивченні давньої історії у Т.Моммзена переважав епіграфічний напрям, який завершився виданням багатотомного Корпусу латинських написів. Т.Моммзену належала ініціатива створення цієї наукової праці та її здійснення, внаслідок якого в історико-філологічній науці з'явилося невичерпне джерело знання про античний світ. Усі гілки не тільки історичної, але й філологічної науки багато років жили від цього джерела, отримуючи новий матеріал, поновлюючись, по суті, і в самих методах.

Інтерес до епіграфічних текстів проявлявся і у далекі часи. Впродовж XVII, XVIII і початку XIX ст. численні учені працювали над їх збиранням. Т.Моммзен "подвел итоги многовековых усилий ученой мысли... Он вновь вспахал обширную ниву, где трудились до него столько великих и малых и будет трудиться после него, пока жив будет научный интерес к прошлому культурного человечества" [Кулаковский 1904, 2, 4].

Видання “Історії Риму” Т.Моммзена було визначною подією в науці, що обумовлено ставленням автора до історії як науки. “Свою задачу історика, – пише Ю.Кулаковський, – Моммзен розумів, як повний звіт про судби народу во всем об’ємі його творчості політичного, духовного, словесного і художественного, і він сумів і зміг дати повну картину. Він змістив в себе критика, стоячого на висоті ученої розробки матеріала, блискучим оповідачем і глибоким мислителем” [Кулаковський 1904, 12]. Ці слова підкреслюють, що Т.Моммзен продовжував традиції історико-критичної школи великого попередника Бартольда Георга Нібура (1776–1831), яка на початку XIX ст., за визначенням академіка В.Бузескула, “в протиположності антиісторичним побудовам XVIII століття, провозгласила, що головна мета історії – знайти і представити істину” [Бузескул 1901, 29].

Доречно згадати й іншого представника згаданої школи – Ранке Леопольда фон Віє (1795–1886). Якщо Нібур відкрив “нову еру історическої критики”, то Ранке визначив новий напрямок у вивченні історії, звернувшись переважно до документів, до архівного матеріалу, і відтоді цей “архівний” напрямок надовго зайняв провідне місце.

У своїх роботах Т.Моммзен використовував порівняльно-історичний метод, що наближало його до давнього історика Риму Лівія. “Подобно древнему историку Ливию, – писав Юліан Андрійович, – Моммзен становиться все более полным в своем изложении по мере приближения к эпохам, где уже критика предания позволяет историку чувствовать под ногами твердую почву современных записей о событиях, и наибольшей полноты и цельности его изложение достигает там, где наши источники не только восходят к современным записям, но дают подчас живую летопись изо дня в день хотя и в субъективной окраске переживающих те времена людей” [Кулаковський 1904, 13].

Порівняльний метод, який у XIX ст. набув великого значення, став головним не тільки у дослідженнях Ю.Кулаковського, а й у цілої плеяди учених нового часу, що свідчить про спадкоємність між античним і новим світом.

Наукова творчість Ю.Кулаковського тісно пов’язана з роботами Т.Моммзена. Проте Юліан Андрійович зробив великий внесок у вивчення історії Риму. Він був першим, хто створив “Історію Візантії”, але це вже стосується нового етапу в житті вченого, бо дорога до Візантії починалася в Університеті Св. Володимира, де з 1881 р. почав працювати Ю.Кулаковський на історико-філологічному факультеті. У перше десятиріччя своєї діяльності Юліан Андрійович визначив коло наукових досліджень, якими і розпочався київський період його життя. Молодого вченого, звичайно, приваблювала ідея продовжувати займатися класичною філологією та історією. Він звертає увагу на новітні відкриття у галузі давньої історії Риму і Греції, працює над маловивченими проблемами римської історії.

Перші роботи Ю.Кулаковського – рецензії з’явилися у часи підготовки молодого вченого до захисту дисертації на звання приват-доцента і були присвячені критичній оцінці джерел давньої історії Риму і Греції [Кулаковський 1880; Дьячан 1880, 1881; Kirchhoff 1884; Kirchhoff 1878; Müller 1881]. Проте це були лише окремі відгуки молодого вченого на гострі проблеми, що

піднімалися істориками Німеччини. А власні дослідження Ю.Кулаковський проводив у галузі римської історії, і вони увінчалися успіхом: у жовтні 1881 р. в Університеті Св.Володимира він захистив дисертацію *pro veria legendi* (на звання приват-доцента) “Надел ветеранов землей й военные поселения в Римской империи. Эпиграфическое исследование” [Кулаковский 1881(a)].

У промові перед захистом Юліан Андрійович зазначав, що його дисертація “Как работа филолога и притом представленная с целью получения права преподавания филологии – держится в очень тесных рамках” [Кулаковский 1881(б)]. Тому автор на захисті представив ще й головні фазиси історії римської армії у зв’язку з державними переворотами, які переживала римська держава.

Філологічні дослідження Ю.Кулаковського завжди супроводжувалися історичними, і навпаки. Таке поєднання відкривало можливість на підставі документальних джерел дати повну картину розвитку класичної філології та історії. Так, використовуючи епіграфічний матеріал із VIII тому Корпусу латинських написів Т.Моммзена, а також роботи з історії Римської імперії, Ю.Кулаковський вперше в історіографії наводить нові, надзвичайно цікаві дані з історії виникнення колоній ветеранів. Автор наголошує, що для держави ветерани були не тільки готовим матеріалом для заснування суто римських міських поселень, а й водночас служили провідником римської культури.

Ю.Кулаковський розглядає питання про винагороду ветеранів землею в історичному аспекті, з давніх часів. Показує, що звичай дарувати землю військовим, учасникам постійних війн і походів Риму на сусідів, існував як твердо встановлений державний інститут, проте виникнення і утвердження його припадає на епоху республіки. З часом цей інститут відмирає. “Но, как в истории ничего не проходит бесследно, а только изменяется и порождает из себя нечто новое, – відзначає автор, – так и из занимающего нас института развились новые формы” [Кулаковский 1881(a), 316–317]. Як свідчив Кодекс візантійського імператора Феодосія, з коментарями виданий Т.Моммзеном, пізніше військові поселення охороняли кордони.

Дисертація молодого ученого була високо оцінена професурою університету.

Цікавим моментом у творчому житті Ю.Кулаковського є звернення його до вивчення біографії й наукової спадщини яскравих особистостей, які творили традицію історичних досліджень. Це проявилось в часи так званих пробних лекцій після захисту дисертації. Першу лекцію “Светоний и его биографии Цезарей” Юліан Андрійович прочитав у жовтні 1881 р. Можна вважати, що це була одна з ранніх робіт Ю.Кулаковського в галузі історії науки. Гай Транквілл Светоній – античний історик науки. З його численних праць повністю збереглася лише одна – “Жизнь двенадцати Цезарей” у восьми книгах, де наводиться життєпис імператорів Риму від Цезаря до Доміціана. У викладі біографій античного історика Юліана Андрійовича приваблювала підкреслена фактологічність. Він відзначав, що робота Светонія – одне з головних історичних джерел для вивчення Римської імперії I ст. н.е. Поряд з давньогрецьким істориком Плутархом цей античний автор започат-

кував нову епоху в історіографії. У виникненні цього напряму, писав Ю.Кулаковський, “сказывается для нас прежде всего новый дух века...” [Кулаковский 1881(6), 382].

Причину посиленого інтересу давніх істориків до дослідження біографій Юліан Андрійович бачить перш за все у підвищенні значимості у I ст. н.е. морально-етичної філософії. “В эпоху падения старой республики, – пишет учений, – римское общество пришло в полное моральное разложение. Преобладающей чертой века был дикий разгул страстей. Старые идеалы, старые нравы были отброшены; напряжение политической борьбы позволяло не чувствовать возникшей от этого пустоты. Но когда установился мало-помалу более или менее прочный порядок, то в римском обществе стало проявляться искание новых идеалов и примирения с жизнью на почве теоретической нравственности” [Кулаковский 1881(6), 382]. Це відбилося у прояві інтересу до психологічного аналізу видатних історичних діячів, і як наслідок цього виникла біографічна література, де історія епохи концентрується в одній особі, в одному образі.

Ю.Кулаковський критично оцінює біографії Светонія, зазначаючи, що римський історик “не обладал ни глубиной психологического анализа, ни способностью понимать эпоху...” [Кулаковский 1881(6), 382]. Проте, на думку Юліана Андрійовича, Светоній цікавий з боку багатого зібрання матеріалів, які є важливою джерельною базою для встановлення історичної істини. Біографії у викладенні Светонія, розпочатий ним розподіл історичного матеріалу за царюванням були офіційним визнанням епохи в літературі. Доречно зазначити, що Ю.Кулаковський згодом у своїй “Истории Византии” використав цей метод дослідження, подаючи історію імперії за царюванням і приділяючи велику увагу біографічним даним видатних її діячів.

У жовтні 1881 р. Ю.Кулаковський прочитав другу пробну лекцію “Краткий обзор архаизмов у Плавта в связи с влиянием их на критику текста” [Кулаковский 1882, 1–17]. (Плавт Тит Макцій – римський комедіограф, автор нової античної комедії, літературна діяльність якого вичерпувалася переробкою комедій Давньої Греції.) Ю.Кулаковський відзначав, що Плавт був геніальним діячем у перенесенні комедій Греції на римський ґрунт. Юліан Андрійович приділяв велику увагу вивченню мови Плавта, яка являла собою унікальну пам’ятку розмовної латинської мови. В своїх лекціях учений розглядав “архаизмы Плавта в этимологических формах” [Кулаковский 1882, 2].

Так почалася викладацька діяльність Ю.Кулаковського на кафедрі римської словесності в Університеті Св. Володимира, яка тривала 38 років. Він пояснював Светонія, Плавта і Тація студентам четвертого курсу, римські старожитності – студентам третього курсу класичного та історичного відділення.

Своє кредо вчений визначив уже в перших лекціях: підвести слухачів до такого розуміння класичної філології й історії, яке є істинним. Аналізуючи історіографію давнього світу, спираючись на документальний матеріал, Юліан Андрійович піклувався, щоб його лекції не перетворювалися у зібрання сухих, безжиттєвих фактів. Жива мова, захоплююча форма лекцій принесли йому славу і популярність серед студентської молоді.

У листопаді 1881 р. Ю.А.Кулаковський отримав звання приват-доцента на згаданій кафедрі. Людина обдарована, талановита, з яскравим проникливим розумом, за своїми нахилами він був з молодих років високоморальним ученим. Таким Юліан Андрійович увійшов у “доцентську сім’ю” історико-філологічного факультету Університету Св.Володимира.

Поряд з викладацькою діяльністю Ю.Кулаковський продовжував працювати над науковими проблемами. У січні 1883 р. в Московському університеті він захистив дисертацію “Коллегии в древнем Риме” і отримав ступінь магістра римської словесності. Водночас Ю.Кулаковський зайняв посаду доцента в Університеті Св.Володимира на однойменній кафедрі.

Досліджуючи історію колегій, одну із самих цікавих сторінок в галузі римських установ, автор простежує тенденції їх розвитку. З інститутом collegium, пише Юліан Андрійович, дослідник зустрічається від самого початку римської історії у сфері релігійного життя народу. Це були окремі товариства людей, об’єднаних між собою яким-небудь культом. Колегіальний устрій у служників державних культів з найдавніших часів був загальною нормою. Спираючись на епіграфічну літературу, роботи Т.Моммзена, Светонія, Тацита, Марціана та інші класичні джерела, автор показує римські культу, де зустрічаються колегії, що відрізняються своєю направленістю. Поділивши римські культу (sacra) на три групи, дослідник особливу увагу приділяє запозиченим римлянами від інших народів. Зокрема, одна з груп (sacra peregrina) була східного походження і мала великий інтерес для вивчення історії Сходу. До римлян згадані культу переходили через посередництво греків, а у Греції з давніх часів існували релігійні союзи, які проникали в організацію релігійного життя греків шляхом впливу Сходу. Із переселенням людей зі Сходу до Риму та Італії набув розповсюдження звичай заснування товариств шанувальників окремих богів.

Ю.Кулаковський детально досліджує ті колегії, що являли собою видозмінені союзи римської давнини, та на фоні змін соціального і політичного життя суспільства показує виникнення нових. Поряд із цим історик намагається роз’яснити питання про товариства у сфері економічного життя, зокрема, про ремеслові корпорації в Римі. В епоху Римської імперії існували товариства досить близькі за характером до форми цеху. Автор бачить генетичний зв’язок між колегіями, відомими з епіграфіки, і корпораціями більш пізньої епохи Римської імперії, відомими з указів Кодексу імператора Феодосія. Розглядає це явище як природне і необхідне продовження римської історії. На ґрунті великої кількості документальних джерел, епіграфіки, учений з’ясовує причини виникнення ремеслових корпорацій, їх характер, показує створення нових колегій – об’єднань поетів, музикантів, діячів науки і культури.

Магістерську дисертацію Ю.Кулаковського високо оцінила московська професура. Професор-історик І.В.Помяловський відзначав, що праця Юліана Андрійовича “...отличает в авторе ученого бесспорно даровитого... В особую заслугу автора ставим мы то, что он сумел найтись в массе разнообразных, разбросанных и одиночных свидетельств, сумел свести их к нескольким группам,

которым постарался дать надлежащую организацию. Это составляет самую сильную сторону труда г. Кулаковского” [Помяловский 1883, 252].

Уже перші наукові дослідження Ю.Кулаковського у галузі класичної історії свідчили про творчий підхід автора до її вивчення. В роботах ученого простежується думка про спадкоємність та близькість давнього світу до сучасності. Він критично вивчає джерела, намагається звести їх дані до загальних теорій, які існували у давніх істориків, що врешті-решт сприяє позбавленню від нав’язливих бездоказових гіпотез і тим самим виділяє з теорії історичний факт. Цим визначається концепція ученого у використанні класичних джерел в історичних дослідженнях.

Ставлення до історичних фактів значною мірою визначає методологію автора. Уже в раних своїх роботах Ю.Кулаковський віддає перевагу документам. Досліджуючи будь-яке питання з галузі, що його цікавить, учений розглядає новітню літературу як посібник, головним же для нього є вивчення самих джерел, пам’ятників минулого, з яких історична наука черпала свій матеріал: мову, міфи і сказання.

Доречно зупинитись і на участі Ю.Кулаковського в діяльності продовжувача традицій давніх авторів у дослідженнях старовини – Історичного товариства Нестора-Літописця, дійсним членом якого він став у січні 1883 р. Народжене великим рухом вітчизняної культури ХІХ ст., прагненням ревнителів вивчення старовини до об’єднання, наукового спілкування для сумісної розробки історії народів України і Росії за численними маловивченими даними архівів, літописів, археології, це товариство ставило завдання сприяти розвитку вітчизняної історичної науки. Члени товариства брали участь у його виданнях загальними нарисами розробки історичної науки і методології історії, а також своїми науковими повідомленнями про найдавнішу долю південноросійської території, про стародавні літописи, археологію, антропологію, історію слов’янства, про давню історію придунайських земель і Чорномор’я. “Вся с виду пестрая и разнообразная деятельность Общества, – писав його голова Н.П. Дашкевич, – находила объединение в одной общей идее, проникающей труды отдельных членов, каких бы воззрений последние не придерживались: разумею служение делу исторической истины, которая для людей науки выше всех разногласий и отделяется в результате исторических исследований, как чистое зерно, от всех посторонних примесей” [Дашкевич 1899, 9]. Ці слова безпосередньо стосуються і Ю.Кулаковського, який завжди прагнув на основі критичної обробки матеріалу ретельного і об’єктивного вивчення й відновлення минулого, пам’ятаючи настанову великого теоретика античної гуманності Цицерона, що “История – свидетельница времен, свет истины, жизнь памятования, наставница жизни, вестница старины” [Дашкевич 1899, 1].

Наступний етап у творчому житті Ю.Кулаковського належить до другої половини 80-х років. Він продовжував працювати в Університеті Св.Володимира, а водночас і на вищих жіночих курсах. На той час Юліан Андрійович був уже досить відомим дослідником класичної історії. В одній із лекцій він визначив своє власне ставлення до вивчення класицизму, підкресливши значення і важливість цього напрямку в науці. “Лишь в последний период нашей

государственной жизни, – відзначав учений, – поставлен у нас классицизм прочно, высказана твердая решимость приобщаться к тому духовному содержанию, на котором выросла западная культура... Теперь более, чем когда-либо, нужны нам ученые деятели на почве изучения классического мира; теперь является настоятельная необходимость, чтобы в целой фаланге деятелей, посвятивших свою жизнь изучению классического мира, осмыслить у нас это направление, чтобы оно стало своим, туземным, родным, чтобы мы могли стать на свои ноги, отрешиться от постоянной зависимости от западной науки, которая убивает нашу собственную продуктивность, делает нас рабами чужих знаменитостей, лишь отражателями тех движений и направлений, которые текут и сменяются в богатой западной науке” [Кулаковский 1884, 2].

Для вищих жіночих курсів Ю.Кулаковський склав курс лекцій з римської літератури в доімперський та імперський періоди [Кулаковский 1912], де розглядається класична література (Греція і Рим), визначається її значення у розвитку західноєвропейської культури. Літературна діяльність Лівія, Горация, Плавта, Теренція, Ціцерона та інших представників класицизму подається у тісному зв'язку з певними історичними етапами розвитку Риму.

Лекції Ю.Кулаковського написані талановито, з великим літературним і художнім даром. Автора цікавила література 60–40-х років до н.е. Зокрема, він зупиняється на діяльності Ціцерона, який перший звернувся до епістолярії як історичного джерела, що наближувало його до сучасності, бо у XIX–XX ст. листи використовували численні дослідники. Ціцерон у своїй літературній діяльності широко послуговувався листуванням з друзями і політичними діячами. З часом він склав збірники своїх листів. Ю.Кулаковський вважав, що ці збірники (62–43 рр.), 16 книг, де були листи Брута, Панза, Акція та інших, є важливим історичним джерелом. У кінці 1884 року Ю.Кулаковському було доручено викладання історії Риму в університеті і впродовж 1885–1886 рр. він складає курс лекцій. По суті, історії Риму, римській армії, колегіям, римським філософам та історикам Юліан Андрійович присвячував усі дослідження і поступово готував своїх слухачів до повного і більш широкого курсу. Продовжуючи вивчення Таціта, Лукреція, Плавта, у 1885–1886 рр. він починає викладати історію Риму. Визначаючи всесвітньо-історичну роль і значення Риму як провідника давніх цивілізацій, Ю.Кулаковський прагнув окреслити закономірність історичного процесу, причинний зв'язок між історичними явищами і тісний зв'язок між різними сторонами суспільного життя, що взагалі властиве історикам, котрі проявляли глибокий інтерес до класичної давнини.

Історик надзвичайно відповідально ставився до підготовки лекцій. “Люблю преподавание и живу собственно этим” – писав він Д.Флоринському [Институт рукописів...]. Читання лекцій було для нього не ремеслом, а високим мистецтвом посвятити в істину. Для них були характерні насиченість фактичним матеріалом, відточена форма і безсумнівна внутрішня цілісність. Вірний своїм теоретичним постулатам, учений ставив питання про практичне значення давньої історії, про те, що вона відкриває шлях до пізнання сучасності.

Досвід минулих віків допомагає усвідомити сучасне. Історію давнього Риму Ю.Кулаковський вважав початком справжньої історії людства.

Проте він добре усвідомлював, що пізнати історію, як науку, неможливо, обмежуючись вузькими рамками однієї історичної теми. Вимогливість до себе, поглиблений самоаналіз, якому час від часу піддавав себе Юліан Андрійович, постійно наводили на думку про необхідність більш широкого оволодіння законами історії, пошуків надійної дороговказної нитки, щоб пов'язати в одне усе різноманіття фактичних даних.

Викладацька діяльність Ю.Кулаковського, як і в минулі роки, успішно суміщалася з науковою. Період, який розглядається, склав певний етап у житті ученого – етап підготовки докторської дисертації та її захисту. Вчений продовжував свої подальші дослідження історії Риму, прискіпливо і критично вивчаючи джерела, прагнучи пізнати повніше усе, що зроблено у галузі класичної давнини. Свою думку щодо завдання історика Риму і ставлення до послідовного викладення історії Римської імперії Юліан Андрійович висловив такими словами: “Интерес историка к империи совершенно иной, чем к республике. В империи мы имеем не просто продолжение республиканского периода: она была сама по себе чем-то абсолютно новым в истории мира. То был великий опыт собрать в одно и единое государство весь мир, слить в одном политическом и духовном единстве огромное разнообразие народов, подчиненных игу Рима в период республики, объединить весь мир в сознании принадлежности к единому мировому государству. Задача историка – узнать и изъяснить этот великий факт” [Кулаковский 1885, 208].

Щодо загибелі республіки, то учений вважав, що саме вона ознаменувала початок кінця давньої цивілізації, а Римська імперія стояла вже на порозі переходу від язичництва до християнства. Перехід цей був довготривалим і поступовим і продовжувався десятиріччя.

Загибель Римської імперії історик пов'язує з нестабільною ситуацією в країні і боротьбою політичних партій. “Республиканские учреждения, с которыми Рим начал свою победу над миром, обветшали в процессе приспособления к новому положению государства, – писав Юліан Андрійович, – и борьба политических партий, начавшаяся с Гракхов, привела республику к полному крушению” [Кулаковский 1996, 19].

Водночас, у загибелі Римської імперії Ю.Кулаковський вбачав певну життєву закономірність: імперія не була чимось досконалим, міцним і стабільним, хитаючись і коливаючись, вона прийшла до занепаду, “но таков удел всего человеческого и земного...” [Кулаковский 1885, 199–209]

Працюючи над новими джерелами з історії Римської імперії, Ю.Кулаковський водночас готував свій курс “Истории Рима” для університету, який у 1886 р. було видано літографським друком.

Доречно відзначити, що авторитет ученого і викладача Ю.Кулаковського рік від року зростає. Наукова і педагогічна діяльність, вихід друком фундаментальних досліджень, талант і ерудиція історика, майстерність критичного аналізу вивели його у перші ряди університетської професури.

Водночас з історією він продовжував працювати в галузі давньої словесності, досліджуючи джерела з класичної філологічної літератури. Зокрема, цікавою є критична стаття Ю.Кулаковського на роботу Григорія Зенгера "Критический комментарий к некоторым спорным текстам Горация" [Кулаковский 1887(6), 50–74].

Квінт Горацій Флакк (65–8 рр. до н.е.) – видатний майстер вірша, творець блискучої й гармонійної поезії в римській літературі; в добу класицизму був взірцем поета і теоретика. Праця Г.Зенгера про нього була новим оригінальним явищем у вітчизняній філології і не могла не привернути уваги Юліана Андрійовича. Про книгу він писав, що вона "представляет блестящее свидетельство о таланте и широкой эрудиции автора", і, безсумнівно, принесе практичну користь у викладанні класичної філології. В роботі є ціла низка етюдів з тексту Горація, мета яких довести, що у тому або іншому місці легенди не досить вірно передається оригінальний текст, або з'ясувати, що дані вірша являють собою інтерполяцію. У здійсненні головної мети, на думку Ю.Кулаковського, автор виявляє "в полном блеске свой талант дивинации" [Кулаковский 1887, 58], що зустрічається не так часто.

У 1887 р. з класичної філології вийшла також книга німецького професора О.Ріббека, присвячена історії римської поезії [Кулаковский 1888, 170–183]. Юліан Андрійович відзначав: "Новая книга профессора Риббека составляет одно из самых интересных произведений литературы по классической филологии за 1887 год. Она имеет все качества, чтобы встретить самый радужный прием, как в среде специалистов, сколько и широкой публики, поскольку эта последняя интересуется классическим миром" [Кулаковский 1888, 170]. Ю.Кулаковського у праці німецького вченого приваблювали також історизм та повна об'єктивність: автор передає факти, виклад яких гармонійно поєднується з багатством матеріалу. "Задача историка литературы, – писав Юліан Андрійович, – сводится на изложение, то есть выбор, сопоставление и освещение фактов. Так посмотрел на свою задачу и проф. Риббек и достиг... вполне удовлетворительного результата. Его история римской поэзии – живая, интересная и изящная книга. Автор обнаружил в ней прекрасный вкус и полную умелость эстетической оценки" [Кулаковский 1888, 174].

У своїй рецензії на книгу Ріббека Ю.Кулаковський ставить за мету подати загальну характеристику роботи і з'ясувати ставлення автора "к взятой на себя обязанности дать нам цельное изложение истории римской поэзии" [Кулаковский 1888, 174]. Обов'язки історика літератури О.Ріббек вбачав у викладенні фактів словесної творчості. Він розглядав історію римської поезії як такої, і не пов'язував її з історією культури та із загальним історичним фоном.

Слід відзначити, що Ю.Кулаковський, крім оцінки книги О.Ріббека, дає повну історіографію з питань римської поезії в німецькій та англійській літературі.

Надзвичайно цікавою роботою Ю.Кулаковського є його актова промова, в якій він розглядає філософську поему римського поета Тіта Лукреція Кара (І ст. до н.е.) "О природе вещей", де йдеться про вчення давнього поета з природознавства. «Поэма Лукреция "О природе"» – так назвав свій виступ

Юліан Андрійович. Як представник кафедри класичної філології, він пропонував "нещо из мира древнего, давно отошедшего в сокровищницу вечного прошлого" [Кулаковский 1887(a), 174]. Але, як і у попередніх роботах, Ю.Кулаковський пов'язував з класичним світом безпосередню спадкоємність історії. Вивчення минулого вчений вважав ключем до розуміння сучасного.

Юліан Андрійович писав: "С классическим миром связывает нас непосредственное преемство истории и непрерывное изучение творений древней словесности. Было время в истории европейской цивилизации, и оно длилось целые века, когда не было другой науки, другого знания, как уразумение произведений литературы классического мира. Время это прошло, и прошло безвозвратно; но оно оставило по себе великое и пребывающее последствие: единство современной европейской цивилизации. В основе этого единства лежит унаследованная нами от прошлого идея гуманитарного образования, классической европейской школы" [Кулаковский 1887(a), 1].

На думку Ю.Кулаковського, оскільки значення античного світу для розвитку і культури є неперевершеним, сюжети з класичного світу заслуговують на увагу сучасників.

Поема Лукреція – твір римської словесності, єдина пам'ятка матеріалістичної думки давнини, яка повністю збереглася. На долю цього твору випала важлива роль в історії нової європейської філософії, бо, як зазначає Юліан Андрійович, "...из него черпали поучения и на него опирались материалистические доктрины XVII и XVIII веков" [Кулаковский 1887(a), 2].

Ю.Кулаковський поставив завдання з'ясувати місце поеми серед інших джерел для вивчення класичного світу як певної стадії у розвитку філософської думки прадавніх і дати загальну характеристику Лукреція як поета, що посідав значне місце в історії римської словесності.

Виклад філософської системи Лукрецій подає у формі поеми, бо, на його думку, віршована форма надасть "большую привлекательность исповедуемой им истине", чим буде сприяти більш широкій пропаганді вчення. Саме так викладали своє вчення такі філософи досократівського періоду, як Емпідокл і Парменід. "Содержание поэмы Лукреция, – казав у своїй промові Юліан Андрійович, – дает нам право причислить ее к нашим источникам при изучении того, что знали древние о природе, т.е., иначе говоря, древнего естествознания. Рассматривая поэму его с этой точки зрения, мы можем констатировать прежде всего обилие материала, собранного древними естествоведами. Они много наблюдали, много знали; они делали опыты в техническом смысле этого слова. Но, признавая это, мы должны констатировать одно основное различие между современной наукой о природе и древнем о ней знанием: древнее естествознание создано философами и осталось навсегда в связи с философией. Философское мышление имело свои цели и свои специальные задачи. На характере естествознания и отразились эти цели и они-то помешали создаться науке" [Кулаковский 1887(a), 13].

За своїм змістом поема Лукреція є важливим джерелом для вивчення системи давньогрецького філософа-матеріаліста Епікура. Лукрецій був щирим прибічником вчення Епікура. Проте як природознавець він цікавий лише

для вивчення античного світу. Насамперед, Лукрецій – великий за силою таланту поет, “наивысший гений в римской поэзии”, “единственный вдохновенный поэт, которого имел Рим” в часи класичної культури. У своїй поемі він живе для нащадків, “как человек искренно и пламенно искавший истину”.

У 1889 р. Ю.Кулаковський вперше знайомить наукову громадськість Університету Св. Володимира із знов відкритими афоризмами філософа Епікура, які віднайшов молодий віденський філолог Dr. Wotke в одному з грецьких кодексів ватиканської бібліотеки. Кодекс XIV ст. містив у собі повне зібрання творів Ксенофонта, серед яких були виявлені сім сторінок філософських афоризмів Епікура. Як представник науки класичного світу, Ю.Кулаковський широко висвітлює це відкриття, щоб літературна новина стала спільним здобутком усіх філологів та істориків, бо вчення Епікура впродовж століть було однією з помітних течій в історії філософської думки стародавнього світу, але до нового часу від численних його творів в оригіналі дійшло надто мало. Саме тому “появление нового подлинного материала..., – відзначав Юліан Андрійович, – должно быть признано событием в летописях нашей науки” [Кулаковский 1889, 4].

Ю.Кулаковський приводить основну схему філософської системи Епікура, головною і суттєвою частиною якої було вчення про мораль та етику, з певною метою, за словами Юліана Андрійовича, – “дать человеку моральные устои для жизни”. На думку Ю.Кулаковського, афоризми підібрані так, що дозволяли бачити в авторі послідовника стоїчної філософії – “в духе III века по Р.Х., а быть может, даже человека, не чуждого христианству” [Кулаковский 1889, 4].

Учений подає повний огляд філософських високоморальних афоризмів Епікура, цих “перлов древней мысли”, що вціліли і дійшли через два тисячоліття. Ясно і впевнено Епікур висловлював думку про те, що мета філософії – задоволення моральних запитів людини. Ю.Кулаковський на закінчення своєї роботи писав щодо афоризмів стародавнього філософа: “Их должен ценить всякий, кто умеет понимать и любить прошлое человеческого разума” [Кулаковский 1889, 21]. Можна стверджувати, що цей афоризм, народжений пізнанням класичного світу, став девізом творчого життя Ю.Кулаковського. Він свято вірив у людський розум як у визначальну силу історії. Історію творять люди, тому на історичний процес мають вплив не тільки закони природи, а й головне – закони розуму.

Думки з приводу розвитку класицизму в Росії Ю.Кулаковський час від часу висловлював у своїх лекціях на кафедрі класичної філології та в численних статтях. Так, зокрема, в статті “Археология в Риме” [Кулаковский 1888, 180–216], яка з’явилася внаслідок поїздки ученого в Рим, Юліан Андрійович писав про утвердження класицизму у вітчизняній університетській науці, який, на його думку, впроваджувався під безпосередньою егідою німецької науки. “Быть может, – зазначав Юліан Андрійович, – теперь пришло уже время подумать о том, что он до известной степени утверждён у нас и что он стал уже нашим достоянием” [Кулаковский 1888, 209]. І далі – історично обґрунтована пропозиція ученого про подальшу долю класицизму у

рідних пенатах: "Наш современный классицизм заимствовали мы от Западной Европы. Но наша история связала нас не с западным, а с Восточным Римом, с Византией. Связь эта никогда не прерывалась и ее традиция выразилась в нашей духовной школе, обнаруживаясь и в том внешнем факте, как новогреческое чтение в семинариях и академиях. Почему бы нам не позаботиться о том, чтобы основать наш классицизм на эллинском, а не римском элементе" [Кулаковский 1889, 213].

Важливим етапом у творчому житті Ю.Кулаковського був захист докторської дисертації в Петербурзькому університеті у 1888 р. і отримання ступеня доктора римської словесності. Тема – "К вопросу о начале Рима" – відзначилася надзвичайною складністю. З часом Юліан Андрійович зазначав, що початок Риму – це таке питання, по якому дослідження ніколи не може завершитись однозначним рішенням, прийти до переконливих висновків. Причину цього учений вбачав у самому характері матеріалу, яким володіла наука з цього питання. "Простой и количественно ограниченный материал этот, однако, таков, – наголошував Юліан Андрійович, – что история Рима в царский период останется для нас навсегда загадкой, которую будут непрестанно вновь и вновь разгадывать" [Кулаковский 1893, 85].

Своє дослідження Ю.Кулаковський починає з добре відомих легенд про Ромула і Рема та сказань римлян про царський період Риму, викладених у працях Ціцерона, Лівія і Діонісія.

На наш погляд, для дослідження класичного періоду історії доречно з'ясувати позицію Ю.Кулаковського щодо традиції, а також, що є найбільш цікавим, визначити його методологію. Про своє ставлення до традиції Юліан Андрійович писав: "Признавая за традицией о римских царях ее важное значение, современная наука устраняет из нее то, что было так дорого для римлян, а именно: ее исторический характер... Для нас же традиция эта заключает в себе лишь элементы истории, но никак не историю. Мы можем признать в ее данных лишь слабое мерцание исторической истины, но от него далеко до полного света достоверной истории" [Кулаковский 1887–1888, 11–12].

Досліджуючи давню історіографію, Ю.Кулаковський завжди звертав увагу на використання авторами міфів і легенд. Родоначальником сучасного наукового методу у вивченні римської історії Юліан Андрійович називає німецького історика Нібура, "Римська історія" якого лишилася незавершеною. Він прагнув простежити, як виникла римська традиція, і на основі критичного аналізу відновити історію. У дослідженнях Нібура велику роль відігравали етнографічні дані, за допомогою яких учений зробив висновок, що основу традиції стародавнього Риму складав епос давніх римлян, який колись існував, але згодом був утрачений. Ю.Кулаковський зазначає, що всю сучасну наукову літературу і критичний метод дослідження започаткував саме Нібур, який вірив, що "традиция заключает в себе элементы достоверной истории, и, применяя к ней свою критику, он смело восстанавливает эту историю" [Кулаковский 1887–1888, 12].

Інший німецький історик – Шwegлер, писав Ю.Кулаковський, не тільки відкидав теорію Нібура про те, що в основу легенди про царів покладено

дані римського народного епосу, але й взагалі не визнавав існування епосу у римлян. Проте Шwegлер підтримував нібуровську теорію про відновлення історії шляхом критики традиції. Щодо Моммзена, то на відміну від Нібура і Шwegлера, він у своїй “Римській історії” “отделяет историю от критики, предлагая в истории лишь результаты своего исследования” [Кулаковский 1887–1888, 14]. Він визнає можливим, використовуючи традиції, відновити повну картину історії установ царського періоду Риму. Таке ставлення до традиції було пануючим у науковій літературі з історії Риму у другій половині XIX ст.

Від загального плину думки щодо традиції, зазначав Юліан Андрійович, різко відхилився в інший бік німецький історик Ранке. У своїй “Світовій історії”, де йдеться про історію Риму, “снимая историческую достоверность со многих сообщаемых традицией фактов, высказывает, однако, к ней свое полное уважение...” [Кулаковский 1887–1888, 15]. В історії народів, на думку Ранке, немає більш величної і багатой змістом традиції, ніж римська. Сама вигадка має свою істину, оскільки вона являє собою традицію. В окремі періоди історія і традиція поєднуються. Ранке не прагне відновити достовірну історію шляхом критики даних традиції.

Великий інтерес щодо використання традиції викликала також праця готського історика VI ст. Йордана “О происхождении и деяниях готы”, яка по суті була витягом і переробкою історії племені Північного Причорномор’я – готів, написаної сучасником Теодориха Великого, римським сенатором Касціодорієм. Ю.Кулаковский згадує про неї у своїй критичній статті з приводу роботи Ф.Брауна [Кулаковский 1901, 500–527], на яку згодом останній виступив з відповіддю. Юліан Андрійович писав: “По вопросу о древнейших судьбах готы Иордан сохранил нам великолепную народную легенду в краткой версии, но ясную и простую. По этой легенде готы явились на материк в область нижней Вислы из Скандинавии при царе Бериге, а при пятом преемнике этого царя Филимере они передвинулись на юг из этой области в бережье Черного моря. Легенда о переселении из Скандинавии дана в великолепной чисто эпической окраске, и, как историки средних веков, так и германисты не сомневались доселе в том, что в основе ее сохранено нам зерно исторической истины” [Кулаковский 1901, 14]. Водночас Юліан Андрійович відзначав, що довіра істориків до цього свідчення легенди дала певний курс напряму наукової розробки археологічних даних на території Швеції і Німеччини.

У статті «Несколько слов по поводу “Ответа” профессора Ф.А.Брауна» Ю.Кулаковский відзначав досить непослідовне ставлення останнього до матеріалу згаданої легенди [Кулаковский 1901, 262–269]. Юліан Андрійович зазначає, що Ф.Браун відкидає наявність будь-якого історичного зерна у готській легенді з приводу виходу із Скандинавії, що збереглося у відгомоні епосу у Йордана. Водночас повністю довіряє свідченням Геродота про оборотні неврів і дає їм навіть алегоричне тлумачення. На думку Ю.Кулаковского, Ф.Браун намагався відновити “донібурівські” методи, коли відкидалася наявність історичного зерна в епосі.

Вивчивши історіографію, Юліан Андрійович дійшов висновку, що усе сучасне наукове дослідження історії Риму тримається на тому принципі,

який є у викладі Швєглера і частково Т.Моммзена. Ю.Кулаковський підтримував концепцію Швєглера і писав про необхідність критичного підходу до елементів, з яких складались традиції, щоб віднайти істину: "Под влиянием общих представлений группировались народные сказания и мифы римлян, слагались мифы этиологические и этимологические, а в период литературной обработки римской истории вводились в повествования догадки и домыслы ученых. Такой характер традиции должен, конечно, лишить современного историка надежды восстановить в полном свете древнейшую римскую историю... Национальный и народный характер предания о начале Рима ручается нам за присутствие в ней элементов достоверной истории. Но самые элементы должны быть найдены критикой, и только из них можно восстановить историю" [Кулаковский 1887–1888, 23].

Завдання історичної критики з питань царської історії Риму, за визначенням Ю.Кулаковського, зводилося до пошуків загальних фактів, що знаходилися в основі даних легенди, і виділення з них моментів достовірного в традиції. З цієї точки зору і у цьому напрямку історик аналізував літературний матеріал та залучав дані археології, маючи надію знайти ключ до відгадки. "Сознаюсь, – пише Ю.Кулаковський, – что я не верю в возможность того, чтобы в наших попытках разгадать великую загадку царской истории Рима мифология, а особенно этимология могли оказать какую-либо помощь; но я настаивал на возможности и даже необходимости привлечь к исследованию данные археологии. Эти последние не были доселе широко введены в анализ исторических свидетельств о начале Рима, я пытался восполнить этот недостаток и, смею думать, достаточно оценил и показал то важное значение, какое они могут занять в подобной работе" [Кулаковский 1893, 85].

Залучення археологічного матеріалу одночасно з літературною традицією Б.Варнеке вважав особливою заслугою Ю.Кулаковського [Варнеке 1907, 19].

Успіхи у дослідженнях стародавнього світу у першому десятиріччі творчої діяльності принесли Ю.Кулаковському заслужений авторитет. У наступні роки, коли учений створював першу в країні "Історію Візантії", він писав: "Мои первые ученые работы относились к области римской древности и вращались в сфере вопросов по истории римских учреждений преимущественно императорского периода, для изучения которого представляют обильный материал эпиграфические тексты, широко введенные под эгидой Моммзена в ученый оборот европейской науки... В течение первого десятилетия я оставался в области римской древности" [Кулаковский 1906, 6].

У 90-ті роки XIX ст. остаточно визначилося ставлення Ю.Кулаковського до класики, дослідження якої вимагало певних моральних оцінок. Класика, на його думку, відрізнялася від сучасної літератури з її нестачею твердих принципів високим почуттям моральних обов'язків і людської гідності. Саме ці відмінні риси класичного світу притягували молодого дослідника. Доречно зазначити, що висока моральність і людська гідність стали принциповою позицією і у повсякденному житті Ю.Кулаковського.

ЛИТЕРАТУРА

Бузескул В. П. Фукидид и новейшая историческая наука // Журнал Министерства Народного Просвещения (ЖМНП), 1901, август.

Варнеке Б. Записка об ученых трудах Юлиана Андреевича Кулаковского, профессора Императорского Киевского Университета Св Владимира (1876–1906 гг.) // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Т. XXIII, Вып. I. Казань, 1907.

Дашкевич Н. П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-Летописца за истекшие 25 лет существования // Чтения в Историческом Обществе Нестора-Летописца, Кн. 13. Киев, 1899.

Дьячан Ф. Н. Геродот и его музы: Историко-литературное исследование // ЖМНП, 1880, август.

Дьячан Ф. Н. Полития афинян: Xenophontis qui fertur libellus de republica Atheniesium in usum sholarum academicarum / Ed. A. Kirchhoff. Berolini, 1881.

Институт рукописей (IP) ННБ НАН України. Ф. III, спр. 20274, арк. 1.

Кулаковский Ю. А. Армия в Римском государстве: Речь перед диспутком на звание приват-доцента 11-го октября 1881 года // Университетские известия (УИ), 1881, № 10.

Кулаковский Ю. А. Археология в Риме // Русский Вестник (РВ), 1888, № 1.

Кулаковский Ю. А. A. [F] Enmann. Zur römischen Königsgeschichte. St.-Peterburg. 1892 // Филологическое обозрение (ФО), Т. III, 1893.

Кулаковский Ю. А. Готы на Висле: Ф. А. Браун. Разыскания в области готских отношений. Т. I. Готы и их соседи до V века. Период первый. Готы на Висле. СПб, 1899 // ЖМНП, 1901, февраль.

Кулаковский Ю. А. История Византии. Т. 1. Санкт-Петербург, 1996.

Кулаковский Ю. А. К вопросу о начале Рима // Отдельный оттиск из "Университетских известий", 1887–1888.

Кулаковский Ю. А. К поминке по П. И. Аландском // УИ, 1884, № 3.

Кулаковский Ю. А. Краткий обзор архаизмов у Плавта в связи с влиянием их на критику текста // УИ, 1882, № 1.

Кулаковский Ю. А. Критическая разработка источников древнейшей римской истории: Peter. Zur Kritik der Quellen der ältesten römischen Geschichte // Критическое обозрение, 1880, № 1.

Кулаковский Ю. А. Надел ветеранов землей и военные поселения в Римской империи: Эпиграфическое исследование // УИ, 1881, № 9.

Кулаковский Ю. А. Несколько слов по поводу "Ответа" проф. Ф. А. Брауна // ЖМНП, 1901, май.

Кулаковский Ю. А. Новые книги по истории Римской империи // ЖМНП, 1885, декабрь.

Кулаковский Ю. А. Новые книги по истории Римской империи: Th. Mommsen. Römische Geschichte. Berlin. 1885. Bdv; F. Gregorovis. Der Kaiser

Nardian: Gemalde der römisch hellenischer Welt zu seiner // *ЖМНП*, 1885, декабрь.

Кулаковский Ю. А. O. Ribbek. Geschichte der Römischen Dichtung. Stuttgart. 1887. Bd 1. Dichtung der Republik // *ЖМНП*, 1888, январь.

Кулаковский Ю. А. Памяти Моммзена: Речь, произнесенная в собрании Общества Нестора Летописца 16 ноября 1903 года. Киев, 1904.

Кулаковский Ю. А. Поэма Лукреция "О природе". Речь, произнесенная на Торжественном акте Императорского Университета Св. Владимира 8 января 1887 года // *УИ*, 1887, №1.

Кулаковский Ю. А. Римская литература. Записи лекций (Литографированное издание). 221 с., б/д; Пособие к лекциям по истории римской литературы. (Издание для студентов-филологов Университета Св. Владимира и слушательниц Высших женских курсов.) (Литографированное издание). Киев, 1912.

Кулаковский Ю. А. Русский ученый труд о Горации // *ЖМНП*, 1887, №3.

Кулаковский Ю. А. Светоний и его биографии Цезарей // *УИ*, 1881, №10.

Кулаковский Ю. А. Философ Эпикур и вновь открытые его изречения. Публичная лекция, читанная в Университете Св. Владимира 25 марта 1889 года // *УИ*, 1889, №4.

Помяловский И. В. Ю. Кулаковский. Коллегии в древнем Риме // *ЖМНП*, 1883, август.

Kirchhoff A. Über die Abfassungszeit Schrift vom Staate der Athener // *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1878.

Kirchhoff A. Über die Schrift vom Staate der Athener // *Abhandlungen der Berliner Akademie*, 1874.

Müller H. Strübing. Ἀθηναίων πολιτεία: Die Attische Schrift vom Staate der Athener: Untersuchungen über die Zeit die Tendenz und den Verfasser derselben // *Philologus* Vierter Supplement Bd, 1880 // *УИ*, 1881, №7.

